

Əlyazması hüququnda

SÜLEYMANOV QURBANƏLİ RƏHMAN oğlu

**ƏRƏB FONETİKASINDA,
LEKSİKOQRAFİYASINDA VƏ
ORFOQRAFİYASINDA HƏMZƏ**

10.02.12 — Sami dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bün-yadov adına Şorqşünaslıq İnstitutunun arəb filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

- AMEA-nın müxbir üzvü, oməkdər elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, **professor V.M.Məmmədaliyev**

Rəsmi opponəntlər:

- filologiya elmləri doktoru, **professor M.A.Pənəhi**
- filologiya elmləri namizədi **N.N.Məmmədov**

Aparıcı təşkilat: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə «12» mart» 2005-ci ildə saat «13»-də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yaradılmış birdəfolik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: 370001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Ünvan: Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31.

Avtoreferat «15» fevral» 2005-ci il tarixində göndərilmişdir.

Birdəfolik dissertasiya şurasının
elmi katibi, f.e.n.

M.G.PAYIZOV

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının tarixi boyu əcnəbi dillərə olan marağı özü qədər qədimdir. VI əsrdən başlayaraq VII əsrə qədər Azərbaycanda ərəb dilinin təlimi, tədrisi və araşdırılması barədə məlumat azdır. Halbuki, alimlərin yazdığına əsasən demək olar ki, VIII əsrə qədərki dövrdə də Azərbaycanın Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Bərdə, Şəki və s. kimi iri mədəniyyət və ticarət mərkəzlərində «daru-təlim», «darul-ilm», «darut-təhsib», «darul-irfan» və «darul-fünun» adı altında təlim və tərbiyə ocaqları fəaliyyət göstərmişlər. Onların VI əsrdə 2, VII əsrdə 14, VIII əsrdə 26, IX əsrdə 50, X əsrdə 66, XI əsrdə 120 və XII əsrdə 210 nəfər nümayəndəsi elmin müxtəlif sahələrində yazıb yaratmışlar¹. Bizim hələ VII-VIII əsrlərdə ərəb dilində yazıb-yaradan İsmayıl ibn Yəssar, Əbdür-Rəşid Bakuvi, Əbül-Abbas əl-Əma və Məhəmməd Füzuli kimi şairlərimiz, Əbu Bəkr Məhəmməd Şirvani (vəfatı 1144), Musa Şəhəvat, Əbül-Məali Əbdül Məlik ibn Əhməd əl-Beyləqani (vəfatı 1102) kimi fəqih və ilahiyətçi alimlərimiz olmuşdur². XI əsrdən başlayaraq ərəb qrammatikasının və leksikoqrafiyasının tədqiqi sahəsində bir çox nümayəndəsi olan qrammatika məktəbləri yaranmış, Xətib Təbrizi (1030-1109) və Şihabəddin Zəncani³ kimi alimlərimiz ərəblərin özlərinə ərəb dilindən dərs demişlər. Qədim dövrdən Azərbaycan xalqının ərəb dili ilə təması get-gedə daha da güvvətlənib dərinləşmiş və bu günə qədər də davam etmişdir. Bu təmasın dərəcəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olsa da Məhəmməd ibn Marağə, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl-Ürməvi (1249-1323), Mahmud əl-Ərrani, Məhəmməd əl-Bərdəi, Hübeyş əl-Tiflisi, Məhəmməd ibn Əhməd əl-Xüveyyi (1229-1294), İbrahim Əş-Şəkəvi əl-Əraşi, Sədulla əl-

¹ Süleymanov S.S. Ərəb dilində fel bəzlərinin quruluşu və mənə xüsusiyyətləri (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Bakı, 2002, s.4.

² Məmmədov Ə. C. Ərəb dili, Bakı, 1971, s.10.

³ yeno orada, s.244.

Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili (?-1248), Mahmud əz-Zəncani (?-1258), İzzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?-1495), kimi qüdrətli sələflərin qeyrətli xələfləri bu təması və ənənəni qoruyub saxlamışlar⁴. Bütün bu yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Azərbaycan mütəfəkkirləri vasitəsilə xalqımız, qocaman Şərqi xalqları, Ərəb dünyası və ən çox da İraq xalqı ilə sıx əlaqədə olmuş Azərbaycan xalqını qədim Şərqlə bağlayan və ərəb dünyasına tanıtdıran məhz bu karifeylərdir. Bu ənənə bu gün də davam etməkdədir.

Ərəb dilinin bir çox problemləri müasir Azərbaycan dilçiləri tərəfindən bu gün də tədqiq olunmaqda davam edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində ərəb dilçiliyi, morfolojiyası və sintaksisinə aid fundamental və çox böyük əhəmiyyətə malik əsərlər yaratmış, həm ölkəmizdə, həm Şərqdə və həm də bir sıra Avropa ölkələrində şöhrət sahibi olan görkəmli Azərbaycan alimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor V. M. Məmmədaliyevin şərqşünaslıq elminin inkişafındakı xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Alim «Bəsra qrammatika məktəbi», «Ərəb dilçiliyi», «Kufə qrammatika məktəbi», «Ərəb ədəbi dilində fəlin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları» adlı sərbəst kitabları və yenə ərəb dilinə, ümumi dilçiliyə aid yüzlərlə elmi məqalələri ilə ərəb dilçiliyinin inkişafına qiymətli töhfələr vermişdir. Bu cəhətdən filologiya elmləri doktoru, professor M. Pənahinin⁵, professor Ə. C. Məmmədovun⁶, elmlər namizədi L. Orucovanın⁷, Ç. H. Mirzəzadə⁸ və b. adlarını və xidmətlərini göstərə bilərik.

Mövzunun aktuallığından danışarkən orta əsr dilçilik məktəblərinin (Bəsra və Kufə) yarandığı ilk dövrdən bəri dilçiləri

⁴ Məmmədov Ə. C. Ərəb dili, Bakı, 1971, s.244.

⁵ Pənahi M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ərəb səslərinin ifadəsi (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 1961.

⁶ Məmmədov Ə. C. Ərəb dili, Bakı, 1958.

⁷ Оруджева Л. М. Произведение Аз-Занджани «Мабадиу фи-Тасрифу», диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 1970.

⁸ Mirzəzadə Ç. H. Əbu-l-Fəzl Hübeyş Tiflisinin nadir əlyazması haqqında. Şərqi Filologiyası (məqalələr toplusu) Bakı, 1999, Elm, s.139-14.

ən çox maraqlandıran məsələlərdən biri də ərəb dilinin səs tərkibi, başqa sözlə desək, fonetik quruluşu olmuşdur. Bu da təbii bir hadisə idi. Çünki islamun Şərqi ölkələrində daha artıq sürətlə yayılması, heç şübhəsiz klassik ərəb dilinin ən qədim yazılı abidəsi olan Qurani-kərimin bu ölkələrdə təbliğ edilməsini tələb edirdi. Bunun üçün də əvvəllər Qurani-kərimi oxuyanlar daha rəvan, daha düzgün tələffüz etməkdə fərqlənməyə səy göstərirdi və beləliklə də fonetikanın öyrənilməsinə son dərəcə diqqətlə yanaşırdılar.

V. A. Zveginsev haqlı olaraq göstərir ki, «çox gözəl anatomiya mütəxəssisi olan ərəblər hər bir danışq üzünün vəzifəsini yaxşı bilirdilər»⁹.

Orta əsr ərəb alimlərinin dilçilik elminə dilin səs tərkibini öyrənməklə başlamaları heç də təsadüfi deyildi. Doğrudan da, dilin fonetik sistemi ilə tanış olmadan, onun nəzəri və ya təcrübə surətində öyrənilməsi qeyri-mümkündür.

Müasir rus dilçilərindən Leningrad dilçilik məktəbinin tanınmış nümayəndəsi L. R. Zinder yazır ki, «... səs tərkibinin bütün mövcud canlı dillərin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu heç kim inkar edə bilməz»¹⁰.

Qeyd edilməlidir ki, dilin bütün daxili quruluşu və bu quruluşa aid olan bütün qeyri-fonetik vahidlər ən kiçik vahid olan fonemlərdən təşkil olunur. Başqa cür ola da bilməz, çünki fonemlər dil toxumasının ən mühüm hüceyrələri sayılır. Bunları bilmədən nə dil, nə dil vahidləri, nə linqvistik quruluş, nə də ki, dil qanunlarından danışmaq olar. Görünür, məhz bu baxımdan da qədim ərəb dilçiləri, ilk növbədə, dilin səs tərkibi haqqında fikir söyləməyə başlamışlar. Ərəblərin fonetika elminə dair ilk dəyərli fikirlərinə qədim ərəb leksikoqraflarının tərtib etdiyi izahlı lüğətlərin müqəddimələrində rast gəlirik. Bu barədə yeri gəldikcə izahat veriləcək.

⁹ Звезинцев В. А. История арабского языкознания, Москва, 1958, ст. 31.

¹⁰ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Издательство Ленинградского Университета, 1960, ст. 6.

Dissertasiyada məhz ərəb dilinin səs tərkibinə daxil olan həmzə (ء) fonemi müxtəlif cəhətdən tədqiq edilir. İlk baxışda belə düşünmək olar ki, bir hərf haqqında dissertasiya yazmaq imkan xaricindədir. Lakin unutmamaq olmasın ki, dilin ən böyük vahidi olan cümlələr söz həlqəciklərinə bölünürsə, söz həlqəcikləri morfem hissəciklərinə, morfem hissəcikləri isə fonem hissəciklərinə ayrılır. Elə buna görə də əgər cümlə ən böyük mənalı nitq vahidi hesab olunursa, fonem onun ən kiçiyi sayılmalıdır. Çünki insan fikrinin ifadəçisi olan dil öz maddi cildinə görə zamanca bir-birini izləyən fonetik hissələrdən ibarət olan bir zəncirdir. Deməli, ən böyük nitq vahidi olan cümlə məhz ən kiçik fonetik vahidlərdən yaranır.

Ərəb dilinin fonemlər sistemində ən kiçik fonetik vahid olan həmzə samiti xüsusi tədqiqata layiq maraqlı və aktual mövzulardan olduğu üçün az qala bütün ərəb dilçiləri özlərinin dilçiliyə dair müxtəlif səviyyəli əsərlərində ona ayrıca yer vermiş və s. cəhətlərinə aid müxtəlif rəylər söyləmişlər. Həmin əsərlər haqqında dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilələrində ətraflı danışılacaqdır.

Həmzə məsələsinin aktual və maraqlı bir mövzu olduğunu nəzərə çatdırmaqdan ötrü bir cəhəti də xüsusilə qeyd etmək istərdik.

Ərəb dilinə aid hələ heç bir elmi əsər yazılmadığı dövrdə, yəni ərəb dilçiliyinə yenidən qədəm qoyulduğu bir zamanda, həmzə samiti ərəblərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Belə ki, ərəb qrammatikasının banisi sayılan Əli ibn Əbu Talib (ə)¹¹ həmzə haqqında belə demişdir:

نزل القرآن بلغة قريش وليسوا بأصحاب نير ولولا أن جبرائيل نزل بالهمزة على النبي (ع) ... لما همزنا...

«Quran Qureyş qəbiləsinin ləhcəsində nazil edilmişdir, onların dilində boğaz sancması yoxdur. Əgər Cəbrail (ə) həmzəni peyğəmbərə (ə) nazil etməsəydi, biz

Buna görə də boğaz samiti olan həmzə ərəb dilində hazırda mühüm tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məxrəcəna, ərəb leksiko-

¹¹ ابن النديم الوراق، كتاب الفهرست، ج ٢، ١، بيروت، ١٩٦٤

qrafiyasındakı mövqeyinə, orfoqrafiyasına və s. görə ayrı-ayrı məqalələr həsr olunmuşdur. Lakin rus ərəbşünası V. S. Seqalın dediyi kimi həmzə haqqında nəinki məqalə, hətta ayrıca dissertasiya işi yazmaq mümkündür də sözləri həmzəli tələffüz etməzdik»¹². Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, həmzə samiti ümumi Sami dillərinin fonetik sistemində daxil olmaqla yanaşı, ərəb dilçiliyində xüsusi maraq obyektinə çevrilmişdir. Ərəb leksikoqraflarının tanınmış nümayəndəsi İbn Düreyd (838-933) qeyd edir ki, ərəb dilinin samitlər sistemində ən çox işlənən hərflər «ي», «و» və «həmzə»dir¹³.

Azərbaycan ərəbşünashığında tədqiq olunması baxımından aktual olan bu mövzu Azərbaycan-ərəb əlaqələri baxımından da aktual sayılmalıdır. Belə ki, ölkəmizin əsrlər boyu arzuladığı istiqbalıyyəti əldə edərək müstəqil bir respublika kimi inkişaf yoluna qədəm qoyması ərəb ölkələri ilə dostluq və bərabər hüquqlu əməkdaşlığa başlamasına imkan yaratdı. Misirlə 1994-cü ildə «İqtisadiyyat, elm, texnika və informasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında», 1994-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı ilə «İqtisadiyyat, ticarət, investisiya, elm, texnika, mədəniyyət, idman, turizm və gənclərlə iş» üzrə müqavilələrin bağlanması və bir qədər sonra digər ərəb ölkələri ilə müxtəlif nazirliklər səviyyəsində imzalanmış sənədlər ikitərəfli əlaqələrin inkişafına hüquqi baza yaratdıqdan sonra ərəb dilinə olan həvəs daha da artırmışdır.

Hər il Azərbaycandan oxumaq üçün müxtəlif ərəb ölkələrinə yüzdən artıq tələbə təhsilini artırmaq üçün yola düşür. Həmçinin Bakı ali təhsil ocaqlarının magistraturasında və aspiranturasında təhsillərini davam etdirmək üçün ərəb ölkələrindən tələbə axını gündən-günə güclənməkdədir. Bütün bunlar respublikamızda ərəb dilinin təlim və tədrisinə olan tələbatı gücləndirir və ərəb qrammatika elminin tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır.

Elə məhz bu baxımdan da bir tərəfdən dissertasiya işi üçün seçdiyimiz mövzunun Azərbaycan ərəbşünashığında ümumiyyətlə

¹² حفص بك ناصف، تاريخ الأدب، أوجية اللغة العربية، الكتاب الأول، القاهرة، 1958، ص 295.

¹³ ابن دريد أبو بكر الحسني، كتاب الجمرة، ج 1، ص 3، القاهرة، 1925، 1932.

araşdırılmaması, digər tərəfdən də ölkəmizin ərəb dünyası ilə çox aspektli əlaqələrində elmə xüsusi yer verilməsi onun aktuallığının ən bariz nümunəsidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas məqsəd ərəb fonetikasında həmzə samitinin məxrəcini, tələffüzünü, ərəb leksikoqrafiyasında və orfoqrafiyasında yerini və yazılışını təyin etməkdir. Tədqiqat işinin qarşısında qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək zərurəti ortaya çıxmışdır:

- Təxminən on üç əsrlik bir tarixə malik olan klassik ərəb dilçilik ədəbiyyatında həmzənin boğaz-xirtdək samitləri içərisində məxrəcini və yerini təyin etmək.

- Həmzənin tələffüzündə iştirak edən ağız üzvlərini təyin etmək və dəqiqləşdirmək.

- Həmzənin cingiltili və ya kar samit olduğunu təyin etmək.

- Həmzə samitini əlif hərfindən ayırmaq və ərəb leksikoqrafiyalarının bu iki hərfi dolaşiq salmalarının səbəblərini izah etmək.

- Həmzəni əlifdən ayırmaqla yanaşı maddə işarəsinin əliflə birləşməsinə və bu iki hərf birləşməsinin realizasiyasını təyin etmək.

- Söz başlanğıcında həmzənin daima əlif üzərində yazılmasının səbəbini izah etmək.

- Maddəli əlif, maddəli vav və maddəli ya hərflərinin səhv olduğunu dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Tədqiqat işi dilçilikdə və sənəşünaslıqda qəbul olunmuş ümumi və xüsusi tədqiqat metodlarına, tarixi müqayisəli, semantik, sistemli-struktur və formal-struktur metodlarına əsaslanır. Həmzə samiti və əlif hərfi ilə əlaqədar bəzi məsələlər digər sami dillərində də araşdırılmış, onun tarixi-müqayisəli metoda əsasən həll edilməsinə üstünlük verilmişdir. Tədqiqat işinin əsas mənbələri kimi Xəlil ibn Əhməd əl-Fərəhidinin «əl-Ayn» kitabı¹⁴, Sibəveyhinin «əl-Kitab» əsəri¹⁵, İbn Düreydin «əl-Cəmhərə» lüğəti, İbn Fərisin «Maqayisül-Lüğə»¹⁶,

¹⁴ الخليل بن أحمد الفراهيدي، كتاب العين، ج ١، بغداد، ١٩٦٧.

¹⁵ سيبويه بشر عمرو بن عثمان، كتاب سيبويه، الطبعة الأولى، ج ٢، بولاق، ١٣١٧ هـ.

¹⁶ Məmmədov N., Axundov A. A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966.

«əl-Mücmələ»¹⁷ lügətləri, İbn Həcibin¹⁸, Zəməxşərinin¹⁹, İbn Cinninin²⁰, İsmail əl-Cövhərinin²¹, İbn Sinanın²², İbn Nədimin²³, Hüseyn Nəssarın²⁴, Mehdi əl-Məxzuminin²⁵, İbrahim Ənisin²⁶, İbrahim əs-Samərrainin²⁷, Əbdürəhman Əyyubun²⁸, Həfni Bəy Nasifin²⁹, Mixail Navrotskinin³⁰, V. S. Seqalın³¹, B. M. Qrandenin³², Ə. Məmmədovun²⁷, V. Məmmədaliyevin³⁴, H. Zərinəzadənin³⁵, Ernst Harderin³⁶, və Qardnerin³⁷ əsərlərinə müraciət etmişik.

Tədqiqat işinin elmi yenilikləri. Xirdəkdə əmələ gələn həmzə samiti bir fonem kimi ərəb konsonantlar sistemində müstəqil bir samitdir. Tədqiqat işi göstərir ki, XI əsrə qədər cingiltili samit kimi nəzərə alınan (Xəlil, Sibəveyhi, İbn Cinni, Zəməxşəri və s. tərəfindən) həmzə XI əsrdən sonra sonrakı klassik və müasir ərəb dilçiliyində partlayış kar samit hesab edilmişdir (İbn Sina və

¹⁷ بن فارس أحمد ، مجمل اللغة ، ج ١ - ٤ ، مصر ، ١٣٢٣ هـ

¹⁸ ابن الحاجب ، الشافية ، المطبعة العامرة في دار السلطنة السنية ، ١٢٨٥ هـ

¹⁹ الزمخشري أبو القاسم محمود بن عمر ، أساس البلاغة ، ج ١ ، ٢ ، بولاق ، ١٨٨٢

²⁰ ابن جني أبو الفتح عثمان ، سر صناعة الاعراب ، سر الصناعة و اسرار البلاغة ، جلد ٢ ، القاهرة ، ١٩٥٢

²¹ الخليل بن أحمد الفراهيدي ، كتاب العين ، ج ١ ، بغداد ، ١٩٦٧

²² الجوهري إسماعيل ، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية ، ج ١ - ٦ ، القاهرة ، ١٩٥٦

²³ ابن النديم الوراق ، كتاب الفهرست ، ج ١ - ٢ ، بيروت ، ١٩٦٤

²⁴ حسين نصار ، المعجم العربي نشأته و تطوره ، ج ١ - ٢ ، ١٩٥٦

²⁵ مهدي المخزومي ، مذكرة الكوفة و منهجها في دراسة اللغة و النحو ، بغداد ، ١٩٥٥

²⁶ إبراهيم أنيس ، الأصوات اللغوية ، الطبعة الثانية ، القاهرة ، ١٩٥٠

²⁷ إبراهيم السامرائي ، الهزرة بين الصوت و الرسم ، مجلة "تعلم الجديد" الجزء الثالث و الرابع ، بغداد ، ١٩٧٣

²⁸ عبد الرحمن أيوب ، محاضرات في اللغة ، القسم الأول ، بغداد ، ١٩٦٦

²⁹ حفنى بك ناصف ، تاريخ الأدب أو حياة اللغة العربية ، الكتاب الأول ، القاهرة ، ١٩٥٨

³⁰ Навроцкий М. Опыт грамматики арабского языка, С. Петербург, 1867.

³¹ Сегаль В.С. Начальный курс арабского языка, Москва, 1962.

³² Гранде В. М. введение в сравнительное изучение семитских языков, Москва, 1972.

³³ Məmmədov Ə. C. Ərəb dili, Bakı, 1958.

³⁴ Məmmədaliyev V. M. Ərəb dilçiliyi, Bakı, 1985; Məmmədaliyev V. M. Kufə qrammatika məktəbi, Bakı, 1988; Məmmədaliyev V. M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şükil kateqoriyası, Bakı, 1992.

³⁵ Zərinəzadə H. H. Ərəbcə-azərbaycanca lüğətin nəzəri əsasları (filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyası), Bakı, 1974

³⁶ Ernst Harder, Arabisch Grammatik, III auflage, Heidelberg, 1921.

³⁷ Gardner W. H. T. The Phonetics of Arabic, Oxford, 1925

ondan sonra həmzə haqqında fikir söyləyənlərin hamısı tərəfindən).

27 ərəb samitləri sırasında həmzə bir fonem kimi realizə edilir və o, da digər ərəb fonemləri kimi morfonematik xüsusiyyətlərə malik olub sözün kökündə və söz köklərinə artırılan şakillələrdə də müstəqil fonem kimi işləyə bilər (məsələn, أرسل - göndərdi, اكتب - mən yazıram, بدأ - o başladı, سأل - o soruşdu, امر - o əmr etdi və s.). Tədqiqat işindəki yeniliklərdən biri də 29 ərəb hərfindən ibarət ərəb əlifbası sırasında həmzə samitinin yeri müəyyən edildi, məsələn, əlif hərfindən sonra ikinci yerdə verilmişdir:

ء ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن ه و ي

Ərəb dilində heç bir söz və heca sait səslə başlanıbilməz, ona görə də əlif (ا) söz və heca başlanğıcında işləyə bilməz. Beləliklə də söz və heca başlanğıcında yazılan əlif yalnız və yalnız həmzə dayağı hesab edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Onun nəzəri müddələrinin və elmi nəticələrinin tədris prosesində istifadə edilə bilməsindədir. Bu istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində «ərəb dilinin fonemlər sistemi», «ərəb leksikoqrafiyası və onun orfoqrafiyası»nın öyrənilməsi zamanı müvafiq sahələrin mühazirəsində nəzəri aspektdə ola bilər. Dissertasiya işi gələcəkdə tələbə və aspirantlar tərəfindən də bir dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddələri və müəllifin tədqiqatdan çıxardığı nəzəri nəticələri dissertasiya ilə əlaqədar nəşr olunmuş bir tezis, beş məqalədə, həmçinin müəllifin iştirak etmiş olduğu iki elmi konfransdakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Respublikanın elmi məcmuələrində çap edilmiş beş məqalə və bir tezisdə dissertasiyanın mövzusu tamamilə əhatə olunmuşdur.

Tədqiqat mövzusunun araşdırılması. Həmzə fonemi qədim dövrdən bu günədək ərəb dilçilərinin və ərəbşünasları hədsiz dərəcədə maraqlandırmış olsa da, bu hələ də hərtərəfli öyrənil-

məmiş və ərəb dilində həmzəyə dair ayrıca bir tədqiqat işi yazılmamışdır. Bu işdə ilk təşəbbüsü Ə. Tabatabai göstərmiş, fars dilində həmzənin tələffüz və orfoqrafiyası məsələlərini demək olar ki, işıqlandıra bilməmişdir²⁸ (s. 1-120) Lakin Ə. Tabatabainin həmzəyə aid olan tədqiqat işi yalnız fars dili üçün xarakterikdir.

Bundan əlavə V. S. Seqal özünün «Некоторые вопросы звукового состава и орфоэпии современного арабского литературного языка» adlı əsərində həmzənin məxrəci, tələffüzü və xarakteristikası haqqında nisbətən geniş, aydın və düzgün fikir söyləmişdirsə də, lakin bu əsərdə, o, həmzəni ayrıca olaraq tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır. B. M. Qrande özünün «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении» adlı əsərində həmzə məsələsinə toxunmuşsa da onun da qeydləri ötəri xarakter daşıyır. Müasir ərəb dilçilərindən İbrahim Ənis, İbrahim Samərrai, Rəşid əş-Şərtuni, öz elmi işlərində, məqalələrində və dərsliklərində həmzə samiti və onun əlif hərfi ilə əlaqədar məsələlərinə ötəri də olsa nəzər salmışlar. Alman, ingilis alimləri də öz dillərində tərtib və nəşr etdirdikləri ərəb dili və onun qrammatikasına aid kitablarında da yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyət ərəb mənbələrində olduğu kimidir və s.

Beləliklə demək olar ki, tədqiqat işi bu mövzunun araşdırılmasına çox böyük ehtiyac olduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və kitabiyatdan ibarətdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu. Dissertasiyanın **giriş** bəhşi mövzunun aktuallığının əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Bu əsaslandırma bir neçə amilə istinad edir. Birinci amil ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının ərəblərlə və ərəb dili ilə bağlılığı hələ ərəblərin ölkəmizə gəlməsindən əvvəl, yəni Azərbaycan ərazilərinin ərəblər tərəfindən zəbt olunmasından qabaq yaranmış, ərəblərin Azərbaycanı fəth etməsi ilə qüvvətlənmiş, azərbaycanlıların islamı qəbul etməsi ilə daha da dərinləşmiş Bəsrə,

²⁸ Табатабаи А. Хамза в персидском языке (вопросы и отношения и правописания), диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва, 1965

Kufə, Şam və başqa ərəb ərazilərindən köçüb Odlar Yurduna gəlmiş ərəb istiləçilərinin hesabına daha da genişlənmişdir. Bununla belə ərəb istiləçiləri Azərbaycanda ərəb dilini yaymaq vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyərək azərbaycanlıların mədəni təsirinə məruz qalaraq, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların davranış və həyat tərzini qəbul edib türkləşmişlər. Beləliklə də ərəb dilini Azərbaycanda yayma işi azərbaycanlıların öz üzərinə düşmüşdür. Əcnəbi dillərlə təması bizim eramızın birinci əsrinə gedib çıxan və hələ Alban hakimi Vaqaqın dövründən başlayaraq məktəb ənənəsinə malik olan azərbaycanlılar bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmişlər. Belə ki, VIII əsrdən başlayaraq Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Şirvan, Bərdə, Şəki və s. iri mədəniyyət və ticarət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən «darut-təlim», «darul-ilm», «darul-irfan», «darut-təhsil», «darul-fünun» kimi təlim-təhsil mərkəzləri yaranmışdı. Tarixi mənbələrə əsasən, o zamanlar təhsil müddəti məktəb və mədrəsələrdə 7-8 il ya da 12, 16, bəzən isə 21, 23, 25 il olmuşdur. Bütün bunlar ondan irəli gəlirdi ki, dərslər bu mədrəsələrdə «ana dilində danışma» «tərcümə etmə», «tək sözün üstündə dayanma» kimi qadağaları əsasında gedirdi, bu gün birbaşa öyrənmə metodu ilə keçirilirdi, yəni ərəb dilini ərəb dili vasitəsi ilə öyrədən tədris metodundan istifadə edilirdi. Bu çətinliklərə baxmayaraq bir çox azərbaycanlılar elm aləmində ortaya çıxmış və ərəblərlə birlikdə İslam mədəniyyətinin yarıdılmasında yaxından iştirak etmişlər. XII əsrin sonunda XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının formalaşma prosesinin başa çatması ilə tədris və təlim sahəsində bu gün kompleks metod adlanan yeni bir üsul tətbiq olunmağa başlayır. Artıq məktəb və mədrəsə tələbələri və ümumiyyətlə ərəb dilini öyrənmək istəyən hər bir kəs hazır mətndən deyil, quru əzbərçilikdən qurtararaq, dilin ilkin anlayışları ilə tanış olub get-gedə qayda və qanunları öyrənərək oxumağa alışır və sonra səliss danışmaq vərdişlərinə yiyələnirlər. Bununla da qısa bir müddət ərzində ərəb dili sahəsində səmərəli tədqiqat işləri apara biləcək azərbaycanlı alimlər yetişir. Azərbaycanda Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri tipində dilçilik məktəbi belə yaranır. Belə məktəbi yaradan

qüdrətli sələflərimizin əməyi hədəf getməmiş, sonrakı nəsillər tərəfindən davam etdirilmişdir. Sonrakı nəsillərdən biri də 1950-ci ildən sonra Azərbaycanda yaranmış dilçi ərəbşünaslar nəslidir. Bu nəsil öz sələflərinin ənənələrini davam etdirərək, ərəb dili qrammatikasının bir çox problemlərini həll etməyə çalışırlar. Bu ölməz ənənəni davam etdirmək baxımından ərəb dilinin axıra qədər öyrənilməmiş hər bir problemini araşdırmaq şərəfli və aktual bir əməldir. Bu aktual əməli daha da aktuallaşdıran ikinci bir tərəf də vardır. O da ölkəmizin istiqlaliyyət əldə edib, beynəlxalq aləmdə müstəqil bir dövlət kimi fəaliyyət göstərməyə başladıqdan sonra 70 il müddətində tamamilə aralanmış olduğu İslam dünyasına qayıtmasıdır. Bunun nəticəsində digər İslam ölkələri ilə bərabər ərəb ölkələri ilə də sıx əməkdaşlıq haqqında dövlət və ayrı-ayrı dövlət orqanları səviyyəsində müqavilə və sazişlər bağlanmış və bu əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün hüquqi baza yaranmışdır. Bu ikitərəfli əlaqələrdə elm və təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Hər il Azərbaycandan müxtəlif ərəb ölkələrinə yüzdən çox tələbə ərəb dili haqqında olan biliklərini möhkəmlətməkdən ötəri yola düşür. Ölkəmizin paytaxtında ərəb ölkələrinin səfirlikləri, burada olan çoxsaylı xeyriyyə cəmiyyətləri və ərəb iş adamları respublikamızda ərəb dilinin öyrənilməsinə xeyli dərəcədə kömək etmişdir. Təxminən 70 illik dini qadağalardan və ateizm dövründən sonra öz dininə qayıdan azərbaycanlıların da dinimizin müqəddəs kitabı olan Qurani-kərimi oxuyub başa düşmək və dini ayinləri ərəb dilində yerinə yetirmək üçün ərəb dilinə üz tutması amilini də buraya əlavə etsək, ərəb dilinin, onun qrammatikası ilə əlaqədar olan problemlərinin öyrənilməsinin nə dərəcədə aktual olmasını təsəvvür etmək çətin olmaz. Bütün yuxarıda deyilənlərdən savayı dissertasiyanın «Giriş» bəhsində mövzunun məqsəd və metodları, onun elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, elmi işin öyrənilmə vəziyyətini və strukturunu izah edirik.

Birinci fəsil *ərəb dilində həmzə samiti, onun əlif hərfi və digər samitlərlə bəzi əlaqədar məsələlərinin* istər ərəb qrammatiklərinin özləri, istər Azərbaycan, istər rus və istərsə də Qərb ərəbşünasları

tərəfindən tədqiq olunmasına həsr olunub. 1000 ildən artıq tarixə malik olan ərəb dilçiliyinin konsonantlar sistemində həməzə fonemi və onun əlifba sistemindəki fonematik mövqeyi barədə xeyli dərəcədə tədqiqat işi aparılmışdır.

Professor V. M. Məmmədəliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, bir tərəfdən müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurani-kərimi o zaman savadsız ərəblərin özlərinə və islamı qəbul etmiş başqa xalqlara düzgün oxuyub başa düşmək, onun təhrif edilməsinə yol verməmək, digər tərəfdən klassik ərəb dilini ləhcələrdən və əcəmlərin(qeyri-ərəblərin) dillərinin təsirindən qorumaq zərurəti ərəb dilinin qayda- qanunlarını bir yerdə toplayıb sistemləşdirməyi tələb edirdi²⁹. Məhz buna görə də ilk ərəb tədqiqatçıları VII əsrin başlanğıcından bəri ərəb dilini öyrətmək məqsədilə bu dildə məktəblər açdılar. Qurani-kərimin düzgün qiraəti məqsədi ilə məscidlərdə məşğələlər keçirir və beləliklə də ərəb dilinin qaydalarını, hərflərin düzgün tələffüzünü olduqca ciddi şəkildə öyrədirdilər. Bütün bunlar ərəb dilçilik elminin yaranmasına real zəmin yaradır. Bu işdə də ilk təşəbbüsü ərəb tədqiqatçıları özləri və orta əsr müsəlman Şərqi ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar³⁰. Orta əsrlərdə Bəsrə, Kufə, daha sonralar Bağdad, Əndəlis və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər və leksikoqraflar ərəb dilini çox böyük səylə öyrənir, öz aralarında müxtəlif məsələlər barəsində olduqca maraqlı elmi mübahisələr aparırdılar³¹. Orta əsr ərəb qrammatiklərindən Əmir ibn Əbül Əla, Yunis ibn Həbib, İsa ibn Ömər əs-Səqəfi, ar-Ruasi, Xəlil ibn Əhməd əl-Fərəhidî, əl-Kisai, Səbəveyhi, Əbu Osman əl- Mazini, əl-Əxfəş əl-Övsət, əl-Əsməi, əl-Mübərrəd, İbn Cinni, İbn Sikkit, Əbu Əli İbn Sina, əl-Farsi, İbn Fəris, əz-Zəməxşəri, İbn Malik, İbn Hişam, əs-Süyuti və başqalarının ərəb dilinin tədqiqində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bu fəslin əsas hissəsi adları çəkilən alimlərin əksəriyyətinin əsərlərində ərəb fonetikasına aid fikirlərinin tənqidi icmalına həsr edilib. Ərəb müəllifləri və ərəb-

²⁹ Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985

³⁰ yəni orada.

³¹ yəni orada.

şünaslar tərəfindən həmzə fonemi haqqında, onun ərəb konsonantlar sistemində mövqeyi, artikulyasiyası məsələlərinə aid çox qiymətli fikirlər irəli sürülmüş olsa da, tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, həmzə və əlif hərfi ilə əlaqədar məsələlər çox mübahisələrə səbəb olmuşdur. Müəllif birinci fəsilə dilçilər arasında mübahisələrə öz müsbət və ya mənfəi münasibətini bildirməkdən çəkinməmiş və yeri gəldikcə qədim ərəb dilçilərindən Xəlilin, Sibəveyhinin, İbn Cinninin və s. əsərlərindən ərəbcə sitatlar gətirmiş, tərcüməsini vermiş, müsbət və ya nöqsanlı cəhətlərini qeyd etmişdir. Müasir ərəb dilçilərindən İbrahim Ənis, Hafni bəy Nasif, Hüseyn Nəssar, Əbdülrəhman Əyyub, Əli Əbdül-Vahid, Mehdi əl-Məxzumi, rus dilində yazılmış M. Navrotskinin, B. M. Qrandenin, V. S. Seqalın, ingiliscə yazılmış Gairdnerin «The Phonetic of Arabic» və s. əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir. Adları çəkilən müəlliflərin əksəriyyəti həmzə samitini onun dayaqları (و ي ا) ilə qarışıq salmış, həmzəni gah samit fonemlərlə birlikdə, gah da saitlər cərgəsində işlədərək dolaylıqlara yol vermişlər. Həmçinin göstərilmişdir ki, həmzənin ərəb fonetikasında mövqeyi, artikulyasiyası, tələffüzü məsələlərinə ayrıca bir tədqiqat işi həsr edilməmişdir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsilində** isə müəllif *həmzə samiti və əlif hərfinin ərəb leksografiyasında yeri məsələsini* tədqiq edərək düzgün nəticələrə gəlməyə çalışmışdır. Bu fəsilə ən qədim dövrlərdən başlamış ta bu günədək ərəb leksografiyasını beş məktəbə bölmüş, hər məktəbin bir və ya iki nümayəndəsinin izahlı lüğətində həmzənin yeri məsələsini dəqiqləşdirmişdir. Ərəb izahlı lüğətlərinin «formalar» (təqəlib, qəliblər) adlanan birinci məktəbinə aşağıdakı müəlliflərin adlarını daxil etmişdir: 1. Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi; 2. Əl-Qali; 3. Əl-Əzhəri; 4. Sahib ibn Əbbad (324-385 h.) Kitab əl-Mühit; 5. İbn Sidə. Bu beş ərəb müəlliflərindən nümunə üçün yalnız Xəlilin «əl-Ayn» əsəri haqqında məlumat verilmiş və həmin əsərdə nəzərə çarpacaq ən mühüm cəhətlərdən biri «kök-yuva» üsulu ilə təqəlibat (formalar) – qəliblər əsasında tərtib edilməsidir. Xəlilin «əl-Ayn» lüğətində nə qədim sami əlifbasının (الأبجدية القديمة- ا ب ج د ه و ز ح طي), nə də

müasir ərəb əlifbasının sırası (الأبجديّ العادي) iqtibas edilmişdir. Zveginsevin fikrinə həmin lüğət sanskrit qrammatikası qaydalarının eyni ilə təkrarına uyğun olaraq fonetik-fizioloji prinsip əsasında tərtib edilmişdir, başqa sözlə desək, Xəlil öz lüğətini tərtib edərkən, ərəb hərflərinin sırasını nə *أبجد هو ز حطي...* və nə də Nəsr ibn Asim əd-Düəlinin tərtib etdiyi *أبتث* üsulunu əsas götürüb. O, əlifba sırasını boğazdan başlamış dodaqlaradək danışıq üzvləri vasitəsilə əmələ gəlmə yerinə görə düzmüşdür. Xəlilin qəbul etdiyi əlifba sırasında əvvəlcə boğaz samitləri, sonra isə dilçək, dilarxası, dilortası, dilönü... dodaq samitləri, zəif hərflər və ən axırda isə həmzə samiti yerləşir. Ərəb dilçilərinin iddia etdiyinə əsasən demək olar ki, boğaz samitləri içərisində xirtdəyin ən dərin yerində əmələ gələn səs həmzə olmalıdır. A.Dərviş «əl-Ayn» kitabına yazdığı qiymətli elmi-tənqidi məqaləsində bu barədə yazır :

لقد فطن الخليل إلى أن الهمزة أعمق الحروف مخرجا ولكنه وجد من تغييرها سببا في
عدها ضمن حروف العلة

«...Xəlil həmzənin məxrəcə ən dərin arxaboğaz səsi olduğunu başa düşmüşdür, lakin həmzənin dəyişmələrini (məsələn, elizəyə uğramasını) nəzərə alaraq onu zəif hərflər (حروف العلة) sırasında vermişdir. Lakin Xəlil həmzə samitinin dəyişmələrini nəzərə alaraq onu səhvən zəif hərf hesab etmişdir. Leksikoqrafik məktəblərin ikinci, üçüncü və dördüncü məktəblərində də həmzə fonemina aid təlimləri də Xəlilin lüğətindən o qədər də fərqlənir.

Həmzə ilə əlaqədar məsələlər yalnız və yalnız ərəb leksikoqrafiyasının beşinci məktəbinin sonrakı təkamülü əsasında dəqiqləşdirilmiş, həmzənin lüğətlərdə düzgün mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məktəb öz başlanğıcını mənşəyinə görə türk olan Şəmsəddin oğlu Musafa əl-Qarahisarinin (XVI əsr) «Əxtəri-kəbir» adlı kitabından alaraq bu günkü inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Beşinci məktəbə aid lüğətlərə həmçinin «əl-Müncid əl-Əbcədi» adlı ərəbcə izahlı lüğəti, V. M. Belkinin «Арабско-

русский словарь» adlı əsərini, Həsən Zərinəzadənin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə tərtib edilmiş, 44000 sözü və söz birləşmələrini əhatə edən «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət» kimi ikidilli lüğətləri misal gətirmək olar. Bu lüğətdə həmzə ilə əlaqədar məsələlər öz həllini tapa bilməmişdir. Azərbaycan alimi H. Zərinəzadənin gərgin əməyi nəticəsində tam müasir əlifba sırası ilə tərtib edilmiş «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»in müqəddiməsində həmzə ilə əlaqədar məsələlərin, onun əlif (ا), vav (و) və ya (ي) ilə dolaşmış düşməsinin bəzi cəhətləri həll edilmişdir. H. Zərinəzadənin həmzə və əliflə əlaqədar leksikoqrafik mülahizələri öz ifadəsini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

1. Lüğətdə ərəb sözləri müasir ərəb əlifbasının sırası ilə verilmişdir.

2. Həmzə (ء) şərti olaraq bir səssiz kimi (əlifbanın ikinci hərfi kimi) nəzərə alınır və beləliklə, ərəb əlifbasının hərfəri aşağıdakı şəkildə sıralanar: ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ي

3. Ərəb dilində heç bir söz əlif (ا) hərfi ilə başlamaz. Buna görə də lüğətdə dayağı əlif olan həmzə (ا ا) əsas götürülərək birinci sıradada verilir.

4. Tərkibində dayağı əlif olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sıraya salınmasında həmzə deyil, onun dayağı (ا - و - ي) əsas götürülür. Məsələn, راس، ذيب، بوس، رأس kimi nəzərə alınır.

5. Dayağı olmayan həmzə öz sırasında, yəni əlifbanın ikinci hərfi kimi nəzərə alınır. Məsələn, بَدْءَ sözü بَدْءَ sözündən sonra verilir.

6. Tərkibində dayağı olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sırasını təyin etməkdən ötrü dayaq (ا - و - ي) və ya da həmzədən sonrakı hərf nəzərə alınır. Məsələn, شامِي . sonra شَان ، daha sonra isə شَانِطَة sözü verilir.

7. Sözü tərkibində dayağı olan həmzədən sonrakı hərf eyni olduqda, əvvəlcə əlif (ا), sonra həmzə (ء), daha sonra isə vav (و), nəhayət, ya (ي) - (əlifba sırasında olduğu kimi) əsas götürülür. Məsələn, əvvəlcə شَمَة sözü, sonra isə شِيَمَة sözü verilir.

8. Ərəbcə və ya da alınma sözlərin tərkibindəki məddəli əlif (ي) istər həmzə ilə əlif, istər sə də iki həmza birlənməsinin göstəricisidirsə, lüğətdən istifadə etmək işini asanlaşdırmaq üçün (əlif) həmzə (ء) kimi nəzərə alınır: قرآن، اجل، اجندة kimi sözlər، اجندة، قرآن kimi hesaba alınır. Göründüyü kimi, beşinci məktəbin ən mütərəqqi nümunəsi olan «Ərəbcə-azərbaycanca lüğətdə» həmzə (ء) əlifdən ayrılır (həmzə dayaqları saxlanmaq şərti ilə) və həmzə bir samit hərf kimi əks etdirilir.

İkinci fəslin sonunda göstərilir ki, bütün leksikoqraflar, H. Zərinəzadə istisna edilməklə, qeyd edilmədiyi kimi Xəlili təqlid edərək gah həmzə ilə əlif bir-biri ilə qarışdırmış, gah da həmzəni zəif hərlərdən hesab etmişlər və s. Beləliklə də, həmzə ilə əlaqədar məsələlər dəqiqləşdirilməmiş qalmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində *ərəb orfoqrafiyasında həmzə və onun zəif hərlərlə əlaqəsi* haqqında tədqiqat aparılıb. Həmzənin orfoqrafik prinsipləri də orta əsrlərdən başlayaraq təmizlənməyə başlamışdır. Bu isə həmzə haqqında yuxarıda qeyd edilən bir sıra dolaşmış məsələlərdən hesab edilməlidir. Qeyd edilən dolaşmış VIII əsrdəki orfoqrafik islahatlardan zəmanəmizdəki davam edən nöqsanlı imladan ibarətdir. VIII əsrdə Xəlil ibn Əhməd, əl-Əxfəş əl-Kəbir (?-793) və onlardan sonrakı müxtəlif dövrlərdə Məhəmməd ibn İsa, Yəhya əl-Yəzidi, İbn əl-Ənbari (885-939), əd-Dinəvəri Əhməd (?-895), nəhayət, Əbu Hatim əs-Sicistani (?-869) və s. kimi dilçilər və filoloqlar ərəb hərlərinin təkmilləşdirilməsinə aid bu və ya digər səviyyəli əsərlər haqqında tədqiqat göstərir ki, məhz Xəlil ərəb hərləri yazarında islahat zamanı müsir ərəb yazısında işlənən səkkiz hərfüstü və hərfaltı işarələri təkmilləşdirmişdir. Xəlil əlif hərfinin kiçik bir hissəsindən fəthəni (َ), yə (ِ) hərfinin kiçik bir hissəsindən kəsrəni (ِ), vavdan (ِ) damməni (ُ), həmin üç işarəni qoşalaşdırmaqla tənvinləri (َ ِ ُ), şinin (ِ) nöqtəsiz baş hissəsindən təşdidini (ِ), xənin (ِ) baş hissəsindən sukunu (ِ ْ) və ya (ِ ْ), həmzəni isə ayn (ِ) hərfinin baş hissəsindən (ِ), vəsləni (ِ) isə sadın (ِ) baş

hissəsindən, ع sözünün kiçildilmiş formasından məddəni (~) tərtib edərək, bu səkkiz işarəni ixtira etmişdir: $\text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع} \sim \text{ع}$.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqat işinin məzmununa istinad edən **nəticə** verilmişdir. Nəticədə həmzənin ərəb fonetikasındakı, leksikoqrafiyasındakı və orfoqrafiyasındakı artikulyasiyası, tələffüzü, yeri, yazılış qaydaları izah edilir və müəllifin öz münasibəti bildirilir. Eyni zamanda həmzənin ərəb dilinə aid lüğətlərdə əlifdən sonra ikinci yerdə verilməsi göstərilir.

Dissertasiyada nəticədən sonra **istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı** verilir. Ədəbiyyat dillər üzrə və ümumi nömrələnmə üsulu ilə əlifba sırası ilə yazılır.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1.Ərəb leksikoqrafiyasında həmzə və əliflə əlaqədar bəzi məsələlər // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 3-4 Bakı-1971, s. 46-53.

2.Əbu Əli ibn Sinaanın «Hərflərin əmələgəlmə səbəbləri» adlı əsərində «həmzə»nin məxrəci məsələsinə dair // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых и аспирантов Института народов Ближнего и Среднего Востока, Баку-апрель 1975, изд. «Эльм», s. 15-16.

3.İbn Cinninin «Sirr əs-sinaa» adlı kitabında həmzə samitinin artikulyasiya və imlası məsələsinə dair// Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XXXII cild, «Elm», Bakı-1976, s. 85-87.

4.Ərəb mənbələrində həmzə və əliflə əlaqədar bəzi məsələlər// Dil və Ədəbiyyat nəzəri, elmi metodik jurnal, Bakı, 1999, № 2(24), s. 45-47.

5.Ərəb izahlı lüğətlərində məddə işarəsinin fonetik realizasiyası// Dil və Ədəbiyyat nəzəri, elmi metodik jurnal, Bakı, 2003, № 4(38), s. 32-34.

6.Əlif hərfi və onun ərəb əlifbasında yeri məsələsi// Dil və Ədəbiyyat nəzəri, elmi metodik jurnal, Bakı, 2003, № 4(38), s. 34-37.

РЕЗЮМЕ

Несмотря на исследования хамзы в арабской фонетике, лексикографии и орфографии некоторыми авторами в своих произведениях, в общем, она не была объектом отдельного исследования. Эта диссертационная работа, посвященная хамзе, с этой точки зрения очень интересна и достойна внимания.

Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения. Во введении рассматриваются актуальность, разработанность, цели и задачи темы.

Первая глава посвящена исследованиям хамзы, вопросов связи её с буквой алиф и другими согласными, как самими арабскими грамматиками, так и азербайджанскими, русскими и европейскими арабистами. Было проведено большое количество исследований фонемы хамза в консонантной системе и её фонематической позиции в алфавитной системе арабского языка, имеющего 1000-летнюю историю.

Во второй главе диссертации автор, исследуя вопросы места, хамзы и буквы алиф в арабской лексикографии, старался прийти к верным выводам. В этой главе автор разделил арабскую лексикографию с древних времён и до сегодняшних дней на пять школ и определил вопрос места хамзы в толковом словаре одного или двух представителей каждой школы.

Третья глава диссертации посвящена хамзе и её связям со слабыми буквами в арабской орфографии. Орфографические принципы хамзы, начиная со средних веков и до современного периода, не изучены и остаются проблемой перед учёными. Это должно считаться одним из вышеупомянутых вопросов о хамзе.

В заключительной части даются выводы диссертации. Эти выводы касаются, в основном, позиции хамзы в арабской фонетике, лексикографии и орфографии и её роли в арабском языкознании.

RESUME

In spite of the researching khamza in Arabic phonetics, lexicography and spelling by some authors in their works, in general, it wasn't the object of separate investigation. This thesis, devoted to khamza, from this point of view is very interesting and worthy of attention.

The thesis consists of introduction, three chapters and conclusion. In introduction the actuality, elaboration, aim and tasks of theme are considered in introduction.

The first chapter is devoted to researches of khamza, the questions of its connection with the letter alif and other consonants, both by Arabic grammarists and Azerbaijanian, Russian and European arabists. The great amount of the investigation of phoneme khamza in a consonantal system and its phonemic position in Arabic alphabetic system which has a thousand years old history.

On the second chapter the author, researching the place cases of khamza and the letter alif in Arabic lexicography, tried to draw right conclusions. On this chapter the author divided the Arabic lexicography into five schools from the ancient times to nowadays and determined the place case of khamza in an explanatory dictionary of one or two representatives of each school.

The third chapter of thesis is devoted to khamza and its connection with the weak letters in Arabic orthography. The orthographical principles of khamza, beginning from the Middle Ages to the modern period hasn't observed and stays as a problem before the scientists. It has to be considered the one of above-mentioned cases about khamza.

In final part the conclusions of the thesis are given. These conclusions are mainly concerned the position of khamza in Arabic phonetics, lexicography and orthography and its role in the Arabic linguistics.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСИ имени МОХАМЕДА ФИЗУЛИ**

На правах рукописи

СУЛЕЙМАНОВ КУРБАНАЛИ РАХМАН ОГЛЫ

**ХАМЗА В АРАБСКОЙ ФОНЕТИКЕ,
ЛЕКСИКОГРАФИИ И ОРФОГРАФИИ**

10.02.12 – Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук**

БАКУ - 2005